

*Володимир
Жмир*

АНАРХІЗМ У СВІТІ І В УКРАЇНІ На нашій не своїй землі¹

Ціль та зветься безначальство: своя воля кожному й вільне громадянство й товариство людей й товариств.

Михайло Драгоманов

...партія більшовиків знахабніє та буде будувати за рахунок селянства свою більшовицьку «пролетарську державу».

Нестор Махно

Кінцевим суспільним ідеалом є анархістський комунізм, для найближчого ж майбутнього — соціалізм, або, точніше, певна сполука соціалізму та комунізму.

Михайло Туган-Барановський

Зважаючи на поданий у попередній статті виклад соціально-філософської концепції анархізму та відповідного суспільного проекту, не варто шукати його коріння в Україні у народних рушеннях доби Київської Русі, Козаччини чи, приміром, Гайдямаччини. У цих рушеннях ледь-ледь прояснюються елементи стихійного, або, ліпше б сказати, «примітивного анархізму» [Волковський, 1992: с. 238]. І не в розумінні протистояння *будь-якій владі як такій, а конкретно цій владі*, чи, радше, не такій владі. Таке протистояння властиве всім народним, напівнародним або псевдонародним виступам усіх часів незалежно від географії.

Коли ж ідеться про витoki анархізму в Україні, то передусім варто назвати духоборів. Виникнення цього руху на вітчизняному ґрунті (Катеринославщина) історики датують серединою XVII сторіччя [Андреев, 1870: с. 247—248]. Між іншим, про духоборів, чи духоборців, як «безпосередніх попередників анархізму» говорив у доповіді на Амстердамському міжнародному конгресі анархістів (1907) М. Рогдаєв (від України)².

Духобори виходили з протестантської релігійної доктрини у її кальвіністсько-квакерській інтерпретації, де йдеться передусім про присутність Бога в кожній людині, а звідси висновок про рівність особистостей та їхню свободу. Власне, для заторкнутої теми не є суттєвим ні зміст релігійної доктрини духоборів, ні те, що саме на ній вони ґрунтували свої висновки й практики, на відміну від науково-теоретичного підходу фундаторів анархізму (наприклад, Прудона з його десятьма доказами «неможливості власності»).

Одна з версій виникнення цього руху пов'язує його з Харківською (с. Охоче), а згодом з Катеринославською губернією середини XVIII сторіччя³. Оселені компактною спільнотою у Таврійській губернії (Мелітопольський повіт, ріка Молочна, десяти роки 1800 року), духобори творили свої вільні (добровільні) громади, організовані на засадах традиційного (усного) права і керовані зібраннями. Між ними були як чоловіки, так і жінки, шлюб — не інституціалізований.

Безвладдя стосувалося сфери як внутрішньогромадівського життя, так і зовнішнього (за винятком сплати податків). Невизнання зовнішньої влади було здебільшого пасивне, що виявлялося у нехтуванні державними і церковними інституціями. Це, звичайно, спричиняло переслідування духоборів останніми.

Аналізуючи духоборський рух, М. Туган-Барановський дійшов висновку, що духоборську громаду «не можна назвати громадою» у традиційному розумінні, бо вона об'єднує декілька сіл, кожне з яких є «дійсно комуністичною громадою». На думку вченого — «це прообраз складного комуністичного суспільства у великому розмірі. Не примусово-державного комунізму, а найбільше вільного комунізму анархістського типу». Все це дозволяє М. Туган-Барановському вести мову «про... найвеличнішу в світі комуністичну організацію» [Туган-Барановский, 1918: с. 420].

І ще одне показове спостереження. У «БСЭ» наприкінці статті про духоборів читаємо: «1898 року приблизно вісім тисяч духоборів переселилися до Канади, де значна частина їх виродилася (вираз оригіналу. — В.Ж.) в

² Див: [Лебеденко, 1995: с. 133]; [Путинцев, б/г]; [Духоборье, 1893: с. 251—253].

³ Григорій Сковорода склав для них своєрідний катехізис «Исповѣдование вѣры духоборов Екатеринославскіх».

анархістську групу (курсив мій. — В.Ж.)» [Большая Советская Энциклопедия, 1952: с. 310].

Відтак, усе вищезазначене стосується, так би мовити, тодішньої загальної соціальної атмосфери в Україні. Якщо ж заторкнуті інтелектуальний її шар, то вислід приведе нас до народників.

Тут не місце для викладу загальних передумов виникнення цього руху. Варто лише законстатувати, що на Півдні Російської імперії, а точніше, в Україні, він мав чи не найактивніший та найрадикальніший вияв. Тому перейдемо просто до «південних бунтарів», тобто до «Київської комуні». При цьому варто наголосити, що з-поміж трьох програмових орієнтацій тогочасного народництва — Лаврова, Ткачова та Бакуніна — кияни віддавали безсумнівну перевагу анархізму останнього.

«Київську комуну» створено восени 1873 року (В. Дебогорій-Мокрієвич, брати Левенталі, Я. Стефанович, Л. Дейч, І. Бохановський, В. Засулич, М. Ковалевська, К. Бреш-Брешковська, В. Фішер, В. Бенецький, М. Судзіловський, С. Ковалик та інші). «Комунари» мали тісний зв'язок з Одесою і Харковом. «Ходіння в народ» спрямовані були головно на Київську губернію і завершилися погромом в кінці 1874 року. Це, якщо коротко, про практику, не заторкуючи Чигиринської справи⁴. Тут же варто розглянути концептуальний аспект діяльності «Київської комуні». І передусім йтиметься про анархізм М. Бакуніна, особистий контакт з яким мали В. Дебогорій-Мокрієвич і С. Ковалик (Цюріх).

Як же відбився соціальний проект М. Бакуніна на програмі його послідовників, в Україні суших? Це можна побачити у тексті фундаментальної праці класика анархізму «Державність та анархія», а достеменніше — у «Прибавлении А». Власне кажучи, саме цей додаток — і тут маємо спільну згоду всіх сумлінних дослідників порушеної теми — є засадничим для практики «південних бунтарів».

Тепер кілька слів стосовно політичної ситуації на час публікації одного з небагатьох писаних російською мовою обсягових творів М. Бакуніна. Йдеться передусім про полеміку останнього с К. Марксом, що завершилася його (Бакуніна) виходом, або «виключенням», з «Міжнародного товариства робітників» (відомого у советській літературі як І Інтернаціонал) на Гаазькому конгресі 1873 року. М. Бакунін того ж року організовує анархістський «Союз Соціалістичної революції» (Цюріх), куди входить Юрська федерація. Власне, навколо цієї колізії й розгортається соціально-філософський сюжет праці «Державність та анархізм». Дійова особа тут — революційний рух, зокрема його анархістська складова в європейському та

⁴ Докл. див., наприклад: [Історія Києва, 1960: т. I, с. 430—433 з посиланнями]; [Лебеденко, 1995: с. 17—32 з посиланнями].

російському (Російська імперія) історичному процесі. Адресат — передусім прихильники Слов'янської секції цюрихського «Союзу» і особливо їх «російська» складова.

Власне кажучи, «Прибавление А» є не що інше, як розгорнутий за змістом переказ «Програми Слов'янської секції Інтернаціоналу в Цюріху (1872)», писаний і друкований французькою мовою [Бакунін, 1915: т. 1, с. 47—50]. У контексті розглядуваної проблеми бакунінський текст інтересний тим, що його засадничі положення були беззастережно прийняті й стали підґрунтям подальшого розвитку анархістського соціального проекту в Україні.

Отож, виходячи з уже відомих нам вихідних цінностей анархізму — особистість, рівність, свобода і справедливість, М. Бакунін пропонує стратегію і тактику соціал-революційного руху взагалі та слов'янства, включно з Росією, зокрема. Почну зі стратегічної програми.

Читаємо: «п.6. Знищення держави, права власності й юридичної родини, саме воно зробить можливим організації народного життя знизу вгору, на ґрунті колективної праці та власності, що зробиться через силу самих речей можливим і обов'язковим для всіх шляхом досконалої, вільної федерації окремих осіб у асоціації або їхніх незалежних громад, або окремих громад та всіляких обласних і національних розмежувань, у дрібні однорідні асоціації, які пов'язані тотожністю їхніх інтересів і соціальних устремлень та громад у нації, нації в людство» [Бакунін, 1915: т. 1, с. 48].

У п. 7. йдеться про боротьбу проти «усіх родів богослужіння, проти всіх офіційних віросповідань» і водночас про «повагу до свободи совісті всіх і за священне право кожного проповідувати свої ідеї» [Бакунін, 1915: т. 1, с. 48—49]; п. 8. проголошує повагу до всіляких позитивних наук, але «відкидає будь-яке урядування вчених, як саме пихате й шкідливе» [Бакунін, 1915: т. 1, с. 49]; п. 9. проголошує вимогу «разом зі свободою рівність прав та обов'язків для жінок та чоловіків» [Бакунін, 1915: т. 1, с. 49]; п. 10. — слов'янська секція «...зовсім не припускає організувати особливий слов'янський світ, ворожий через почуття національне народам інших рас» [Бакунін, 1915: т. 1, с. 49]. І, нарешті, організаційні засади передбачають: «неприпустимість верховної влади (в Секції. — В.Ж.), отже, не припускає іншої організації, окрім вільної федерації самостійних секцій» [Бакунін, 1915: т. 1, с. 49]. Окрім того, Секція визнає за своїми «співсекціями»: «а) свободу філософської і політичної пропаганди... б) свободу політики, аби вона не порушувала свободу та права інших секцій та федерацій, свободу зв'язку із секціями та федераціями» [Бакунін, 1915: т. 1, с. 49].

М. Бакунін аналізує російсько-імперські соціально-політичні реалії, виходячи з постулату: «Наука, сама раціональна і глибока, не може вгадати форми майбутнього суспільного життя. Вона може визначити лише *негативні* умови, що логічно впливають зі строгої критики існуючого

суспільства». Ця «позитивна наука» дійшла до заперечення «особо-спадкової власності і, як «заперечення» її, до власності колективної» [Бакунін, 1989: с. 503]. Це, так би мовити, не підлягає сумніву. Натомість дійсний стан речей «визначиться, по-перше, станом кожного народу і, по-друге, тими устремліннями, що в ньому виявляються і будуть сильніше діяти, відтак, не керівництвами та уявленнями згори і взагалі ніякими теоріями, вигаданими попередніми революціями» [Бакунін, 1989: с. 504].

А що маємо в Імперії? Які її устремління, ідеали?

М. Бакунін відповідає: «Перша і головна риса — це всенародне переконання, що вся земля належить народу.. Друга, так само визначальна риса, ... право користування нею належить не особі, а цілій громаді, миру, який ділить її тимчасово поміж особами; третя риса, однакової важливості з двома попередніми, — це квазіабсолютна автономія, громадське самоуправління і, як наслідок цього, рішуче вороже ставлення громади до держави» [Бакунін, 1989: с. 511].

Що ж стоїть на перепоні здійснення цих устремлінь?

М. Бакунін вказує на «три затьмарюючі риси: 1) патріархальність; 2) поклонання особи миром; 3) віра в царя»; він ще бачить четверту рису — «християнську віру», або «сектаторську», але вважає, що «у нас у Росії це питання являє далеко не таку важливість, яку являє в Західній Європі, не лише в католицьких, а навіть у протестантських країнах» [Бакунін, 1989: с. 512].

Великий анархіст, виходячи з попередніх тез, ставить питання про тактику: «у чому ж може полягати ця практика? Саме практика, що ставить собі за головну ... мету — *итовхнути* (курсив мій — В.Ж.) всю величезну масу нашого селянства на шлях *самостійних соціально-економічних перетворень в дусі новішої соціології* (курсив мій — В.Ж.)?» [Бакунін, 1989: с. 506]. Далі, відповідаючи на це ж питання, він відкидає, не категорично, натомість тактично, синдикалістський проект. «*На сьогодні* (курсив мій. — В.Ж.) в Росії кооперація ще неможливіша, ніж на Заході» [Бакунін, 1989: с. 507], і Росію тому вона «знищити не може». З іншого боку, М. Бакунін, убачаючи протидійну поступу рису «патріархальності», вкорінену в общині, її імпліцитній замкнутості, саме проти цього спрямовує своїх соратників: «Кожна община становить в собі замкнуте ціле, внаслідок чого — і це становить одне з головних нещасть в Росії — жодна община не має, та й не відчуває потреби мати з іншими общинами ніякого *самостійного* (курсив мій. — В.Ж.) органічного зв'язку» [Бакунін, 1989: с. 517]. А ще гірше, що фактично *на-явний такий зв'язок* є наслідком патерналізму царя-батюшки й держави.

Тому, не відкидаючи перший, синдикалістсько-кооперативний шлях тактики активізації соціального руху, М. Бакунін віддає перевагу другому: «Інший шлях бойовий, бунтарський. В нього ми віримо і тільки від нього чекаємо порятунку» [Бакунін, 1989: с. 520]. Для цього необхідно розірвати

патріархальну замкнутість общин, освячену державою, церквою і царем, «довести йому (народу. — В.Ж.) ... що така зневажлива йому держава — це сам цар і не що інше, як цар — ось прямий і тепер головний обов'язок революційної пропаганди» [Бакунин, 1989: с. 521—522]. Але найголовніше — необхідно щоб революційна молодь була «присутня відтепер не як свідок, а як діяльна й передова, яка себе на загибель прирєкла, скрізь і завжди, в усіх народних збуреннях і бунтах, як великих, так і найдрібніших» [Бакунин, 1989: с. 523]. Власне, з цим і пішли в народ «південні бунтарі»-анархісти.

Тут необхідно зробити кілька зауваг. По-перше, в Україні не було общини в бакунінському розумінні, як соціально-економічного феномену. Про відмінність російської общини від української громади писав ще М. Костомаров у статті «Дві руські народності» («Основа», 1861, № 3). Вчений вважає, що в громаді «кожний член ... є сам по собі незалежною особистістю», тоді як «мир» є «вираження загальної волі, що поглинула особисту свободу кожного» [Костомаров Н., 1863: т. 1, с. 279].

І ще його ж інтересне спостереження: «Згідно з корінним поняттям перших (українців. — В.Ж.), зв'язок людей ґрунтується на спільній згоді і може розпастися при нагоді; другі (росіяни. — В.Ж.) прагнуть установити необхідність і нерозривність встановленого зв'язку» [Костомаров Н., 1863: т. 1, с. 265]. Тобто можна вважати, що для «південних бунтарів» бакунінське всезагальне завдання було не таким уже й актуальним.

По-друге, «південні бунтарі» далеко не завжди дотримувалися анти-царського керунку М. Бакуніна. Йдеться, зокрема, про «чигиринську змову» (1877), очолювану «київськими комунарами» (Я. Стефанович, В. Дебогорій-Мокрієвич, І. Бахановський та інші). Вони використовували ім'я царя для організації збройного виступу селян (невдалого). Хоча тут вони йшли шляхом бакунінського симпатика О. Пугачова.

Нарешті, по-третє, переважна більшість учасників «Київської комуни» мали особистий зв'язок з «Київською Громадою», а дехто з них, наприклад Я. Стефанович, були слухачами лекцій з європейської історії приват-доцента університету Св. Володимира Михайла Драгоманова⁵, про якого йтиметься нижче.

Щоб перегорнути народницьку сторінку теорії та практики анархізму в Україні, варто зауважити таке. У Південно-Західному краї Російської імперії революційний анархістський проект у бакунінській інтерпретації мав відгук, зважаючи на суспільно-психічні та соціально-політичні передумови. Йдеться про суспільну психіку, або про те, що тепер прийнято позначати

⁵ Достатньо повну інформацію про «чигиринську змову» і зв'язки «Київської комуни» й «Київської Громади» можна отримати з історичної повісті «Таємна грамота»: [Хорунжий, 1990].

терміном «ментальність» — «характеристика специфіки сприйняття та тлумачення світу в системі духовного життя того чи іншого народу, нації, соціальних суб'єктів, що вособлюються певними соціокультурними феноменами» [Кримський, Заболотський, 2002: с. 369—370]. (Тут і далі я буду вживати це поняття саме в такому розумінні.) Ця українська ментальність, що вперше була схарактеризована М. Костомаровим і підхоплена іншими дослідниками, окрім поданої вище характеристики особливості українського соціального світовідчування, включає ще й федералізм.

Коріння останнього варто шукати аж у часах Київської Русі⁶ і далі, тягло, у соціально-політичних структурах Великого Князівства Литовського, Речі Посполитої, Козаччини, Гетьманщини, ідеалах Товариства об'єднаних слов'ян південної гілки декабристів, нарешті Кирило-Мефодіївського братства.

Розглядуваний федералізм у його слов'янській інтерпретації (ніяким чином не сумісний із самодержавним російським панславізмом) був згодом узятий на озброєння російськими націонал-більшовиками (та й зараз присутній на українській політичній арені). З цього приводу ще 1873 року М. Бакунін писав: «Імператор Микола (Перший. — В.Ж.) перейнявся цією думкою, але переробив її по-своєму. Всеслов'янська вільна федерація обернулася в його розумі на панслов'янську єдину і самодержавну державу, зрозуміло, під його залізним скіпетром» [Бакунін, 1989: с. 358].

Від цих застережень перейдемо до соціал-федералізму Михайла Драгоманова. Не буде перебільшенням нагадати, що М. Драгоманова можна і слід поцінувати як одного з небагатьох, а то й єдиного репрезентанта України другої половини ХІХ сторіччя не лише всеросійської, всеслов'янської, а й європейської величини. Ось окремі свідчення. Наш земляк Н. Могилянський згадує: «роки гімназичного життя у період пробудження суспільних ідеалів, ідейне керівництво Драгоманова було для нас фактором, який надовго визначив наш умонастрій...» [Український вісник, 1906: с. 209].

А ось свідчення Ів. Франка: «Він був для нас правдивим учителем і вповні безкорисно не жалував праці, писань і уповнень, навіть докорів, щоб наводити нас, лінивих, малодосвідчених, виростилих у рабських традиціях нашого глухого кута на ... ясніші шляхи *європейської цивілізації* (курсив мій. — В.Ж.) [Франко, 1908: с. ІV—V]. Це коротко щодо України.

Б. Кістяківський писав: «Драгоманов був не лише невтомним проповідником особистих і суспільних свобод; він був, у певному розумінні, і *першим проповідником їх у Росії* (курсив мій. — В.Ж.)» [Кістяковський // Драгоманов, 1908: т. І, с. ХІІІ]. Б. Кістяківський вважає нашого мисленика пер-

⁶ Київську Русь аж ніяк не можна поцінувати в усі часи її існування як централізовану державу всупереч твердженню численних істориків, особливо радянського штибу. Вона була федеративною.

шим російським письменником, який зробив проповідь прав особистості та політичних свобод головною справою [Кистяковский // Драгоманов, 1908: т. I, с. XV] і вказав на її особливе місце у суспільно-політичному житті. Наголошуючи його українськість, В. Кістяківський, як на мене, слушно цитує М. Павлика: «... у важку добу формування політичних партій в Росії (Україна. — В.Ж.) висунула одного з найбільших мислителів нашого часу, котрий більше за будь-кого із сучасників сприяв виведенню російської революційної інтелігенції з того ідейного хаосу, в якому вона перебувала років п'ятнадцять тому» [Павлик // Драгоманов, 1908: т. I, с. XXIV—XXVII]. Варто згадати й сказане П. Струве: «Драгоманов перший із російських публіцистів дав російській демократії широку та ясну політичну програму. Він перший різко й чітко вияснив російському суспільству сенс та значення конституційного ладу і, особливо, прав особистості, засад самоуправління» [Освобождение, № 72, цит. за: Кистяковский // Драгоманов, 1908].

Не можна обійти увагою й епізод написання М. Драгомановим за дорученням Народної Волі й Земської спілки програми політичної спілки «Вільний союз». Ця програма містила окрім іншого проект російської Конституції, на думку В. Кістяківського, — перший «єдино докладно розроблений» (друком вийшов 1884).

При написанні цього документа М. Драгоманов виходив зі своїх соціально-федеративних ідей, які буде розглянуто нижче. Через десять років у Лондоні (1895 р.) С. Степняком (Кравчинським) видано «Проект російської Конституції», який багато в чому повторював драгоманівський текст, але вже з переважанням державно-централістського яacobінського звучання. Цікаво, що М. Вебер, аналізуючи обидва проекти, віддав перевагу саме драгоманівському [Weber, 1906: В. XXII, 1].

Між М. Драгомановим та Старою Київською Громадою, «Народною волею», плеханівською групою «Спілкою звільнення», Лавровим, Ткачовим, іншими їхніми прихильниками в Росії точилися принципи, інколи жорсткі й гострі суперечки, центральними питаннями яких були права особистості, децентралізація, тероризм. Проте це окрема тема, що потребує докладнішого розгляду⁷.

Тепер надамо слово самому М. Драгоманову. У другому листі до Петербуржця він пише: «Як приїхав я до Женеві, то зблизивсь з тутешніми анархістами (старої школи, прудонівської, а не теперішньої Мосто-Кропоткінської⁸, дурно-мазурсько-провокаторської), котрі себе заявили європейцями і федералістами. Вони були незадовольні народничеством «Земли и Воли»

⁷ Дещо стосовно цього див.: [Жмир, 1995: с. 71—80].

⁸ Мост Йоган (1840—1906) — радикальний теоретик та практик анархізму, діяв у Швейцарії, Німеччині, Англії; від 1888 року у США.

й яacobінством Нар[одной] Воли. От ми й задумали де з ким утворити западно-федеральний підкоп під «самобытничество» й «обрусеніе», господствующого в 1879—1881 кружка в р.с.рев.» [Драгоманов, 1908: № 33, с. 133.].

Тут доречно навести зауваження Б. Кістяківського, який, відмежовуючи нашого фігуранта від марксистського «централістського соціалізму Лаврова» і «бланкістсько-змовницького соціалізму Ткачова», пише: «від західно-європейських соціалістів Драгоманов найбільше почерпнув свої ідеї у Прудона. Готовність визнати ідеалом найкрайніші форми федералізму, помехові з анархізмом, об'єднують його з Бакуніним. Але від Бакуніна його відштовхувало заперечення останнім сучасної культури та перехідних форм державності, особливо заперечення сучасної правової держави» [Кістяковський // Драгоманов, 1908, с. XXVIII].

На рівні теоретичних розмірковувань і прикладаючи ці розмірковування до України та відзначаючи розірваність громад і покладання своїх сподівань на *щось зовнішнє* (згадаймо тези Бакуніна), М. Драгоманов пише: «громади скрізь у нас однакової породи, живуть поруч... нашим людям найліпше: стати спільно, щоб дійти до свого; щоб *жити по своїй волі на своїй землі*» [Драгоманов, 1991: с. 293].

Але для чого потрібні громади?

М. Драгоманов відповідає так: «Розважаючи далі, побачимо, що й громада потрібна людям *тільки для того* (курсив мій. — В.Ж.), щоб кожному було найліпше. Значить, і громада *тільки тоді* (курсив мій. — В.Ж.) буде мила кожному, коли вона не неволить нікого: бути в ній чи не бути. І громада мусить бути *спількою вільних осіб*» [Драгоманов, 1991: с. 296]. І далі: «От дійти до того, щоб спілки людські, великі й малі... котрі по волі походились для спільної праці й помочі, — це й єсть та ціль, до котрої добиваються люди і котра зовсім не подібна до теперішніх держав, своїх чи чужих, виборних чи невиборних. Ціль та зветься *безначальство: своя воля кожному й вільне громадство й товариство людей й товариств*» [Драгоманов, 1991: с. 296].

М. Драгоманов, пристаючи до західноєвропейської соціально-філософської думки (він посилається на Прудона, Бакуніна, Ласалю, Тюрінга, Ланже та ін.), вважає: «А це (громадівство. — В.Ж.)... неможливе без того, щоб кожний мав рівну долю в орудування сирію силою природи... що впять-таки можливе тільки в товаристві товариств» [Драгоманов, 1991: с. 299]. Він пропонує українцям: «*просто пристати до думок європейських і американських громадівців і по-своєму прикладати їх на своїй землі*» [Драгоманов, 1991: с. 299]. І тут-таки закидає діячам «Громади» (старої Київської), що вони не тільки нічого не роблять у цій справі, навіть не «роздумують докладно про своє життя».

Проте тут хочу наголосити: попри таку перейнятість М. Драгоманова анархістськими ідеалами свободної, рівної й справедливої особистості,

йому не варто закидати соціальний утопізм, особливо зважаючи на таку слушно-дотепну думку: «*Повне ж безначальство, повна воля* (курсив мій. — В.Ж.) кожної особи завше зостанеться ціллю всіх порядків, чи по малих, чи по великих спілках, так само, як думка вменшити до нуля перешкоду од тріння в машинах» [Драгоманов, 1991: с. 298—299]. Таке мені не траплялося читати в жодного з батьків анархізму.

Вище йшлося про теоретичні роздуми. Тепер заторкнемо соціально-політичні програми нашого *вченого*. Підкреслюю *вченого*-гуманітарія, бо М. Драгоманов був передусім саме ним і лише на цій підставі політичним практиком на кшталт Плеханова, Лаврова та інших. Тут варто коротко нагадати перебіг подій початку 1880-х років, на який припадає написання вже згадуваної програми «Вільний союз», та активну полеміку з приводу соціал-федералістських настанов М. Драгоманова⁹.

Ще весною 1880 року зайшлося на те, щоб об'єднати тодішні революційно-прогресивні сили в Росії та за кордоном («Народна воля», «Чорний переділ, від 1883 — «Визволення праці», Земський союз, врешті й українську «Громаду» інші групи і гуртки) у спілку чи партію під назвою «Вільний союз». Із цієї причини постало завдання вироблення проекту *програми*, що за спільною згодою випало зробити М. Драгоманову. На підставі різних пропозицій він це зробив, і проект було переправлено в Росію. М. Драгоманов видрукував у редактованому ним «Вольном слове» (1881, №№ 3—20) та як додаток до його книги «Историческая Польша і великорусская демократія» (Женева, 1881).

На думку Б. Кістяківського «Вільний союз»... становить за формою програму і статут політичного товариства ... містить також і проект конституційної реорганізації Росії... тривалий час був єдино докладно опрацьованим проектом» [Драгоманов, 1991: с. XX]. Як і П. Струве, Б. Кістяківський (останній попри заперечення С. Єфремова)¹⁰ вважає М. Драгоманова першим російським конституційним демократом і фундатором лібералізму в його радикальній інтерпретації. Власне кажучи, засади цього проекту є витоками для численних програм російських та українських партій початку ХХ сторіччя від кадетів до есерів, звісно, за винятком монархістських і більшовицько-комуністичних.

Ось як сам М. Драгоманов формулює свої соціально-політичні засади, подаючи їх як завдання літературно-наукового, політичного щотижневика «Поступ»: «лібералізм в його найконцеквентнійшій формі — федералізму — в справах державних, демократизм у справах соціальних з його най-

⁹ Йтиму при цьому переважно за версією Б. Кістяківського. Див.: [Кістяковский, 1908: т. 1, с. XVII—XXV].

¹⁰ Див.: [Кістяківський, 1996: прим. 8, с. 430—431].

твердішою гарантією — асоціацією у справах економічних, раціоналізм в справах письменських, наукових і уміlostях» [Драгоманов, 1908: № 21, 83—84] — це теоретична стратегія. «Щодо п. 7 питання політ[ичної] тактики зостається газетам і спеціалістам політ[ичної] боротьби» [Драгоманов, 1908: с. 84].

Найповніше свою соціально-філософську доктрину в політичній екстраполяції М. Драгоманов подає у згадуваній вище праці «Історична Польща та великоросійська демократія». Саме у висновках маємо текст, який прийнято називати *програмовим* для «Вільного союзу», або проект першої всеросійської конституції. Засадовою тут є думка: «що справа політичної свободи, яку ми слідом за Прудоном (*qui dit liberté, dit fédération; qui dit république, dit fédération; qui dit socialisme, dit fédération*¹¹) вважаємо неможливою без федерації, — тоді б лише вийшла на правильний шлях, коли б вона була розпочата провінціальними рухами і, якщо потрібно, повстанням» [Драгоманов, 1881: с. 495].

Гадаю, що найкоротший шлях для розуміння позиції М. Драгоманова — це виклад вихідних, чітко артикульованих позицій цієї програми: «... бажано було б, щоб усунення царсько-чиновницького самодержавства не обмежилось встановленням всеросійського Земського Собору, а щоб відразу ж (! — В.Ж.) звернута була особлива (! — В.Ж.) увага на встановлення законів і установ, які б забезпечували: а) свободу особисту (недоторканність без суду, свободу віри та безвір'я, свободу слова та друку, свободу зібрань, беззбройних маніфестацій, подань — свободу носіння зброї й військово-гімнастичних установ, — право позову перед судом щодо будь-якого урядника і установи, які порушують особисту свободу і узаконені інтереси особи); в) свободу товаристності — приватних, культурно-національних і політичних; с) самоуправління громад, сільських та міських; д) самоуправління областних одиниць — починаючи від менш крупних повітових і волосних, до крупніших, повітових...» [Драгоманов, 1881: с. 496]. Оце і все, на відміну від численних сторінок чинної Конституції України.

Тут же доречно навести ще одну витинку з текстів М. Драгоманова, публікованих три роки раніше. Йдеться про «Передне слово [до «Громади» 1878 р.]: «В самих менших змінах, в змінах державних, він (хто поставив собі ту конечну ціль — «безначальство» і «цілковите громадівство» для соціалізації землі. — В.Ж.) буде байдужий до того, як там впорядкується вище державне начальство, а більш налягатиме на те, щоб збільшити власне волю кожної особи в слові й праці, волю кожної людської породи, спілки, грома-

¹¹ фр. — той, хто говорить “свобода”, говорить “федерація”, той, хто говорить “республіка”, говорить “федерація”, той, хто говорить “соціалізм”, говорить “федерація” [Proudhon, 1951].

ди, країни, щоб, скільки мога, вменшити силу державного начальства, чи то царського, чи гетьманського, чи то управи (адміністрації), чи самої виборної ради (парламенту), перед силою особи, громади і щоб дати їм більше способу для того, щоб заложити живі початки порядків безначальних: безпанських і бездержавних» [Драгоманов, 1991: с. 301].

Таке суспільно-політичне світобачення М. Драгоманова не могло не викликати заперечення «великоруських демократів» (народовольців, чорнопередільців, лавровців) і польських демократів-централістів, як у справі організації руху «Вільного союзу», так і його кінцевих цілей. На що М. Драгоманов відповідав: «Повсюдно ми бачимо приклади політиків, котрі починали свою кар'єру навіть барикадами і котрі, ставши деспотами, рятували «єдність держави», необхідної, як їм здавалося, свободі прогресу від зазіхань «сепаратизму», на їхню думку, символу «реакції». Ми не бачимо причини, чому б не повторитися всьому цьому і в Росії, якщо тільки відміна самодержавства не буде супроводжена... устроєм на федеративному началі, тобто на запереченні «єдності Росії» або «єдності російського народу» [Драгоманов, 1881: с. 11] (без коментарів. — В.Ж.)¹².

З цієї ж позиції М. Драгоманов критикував потенційно загрозливий для свободи закритий організаційний централізм «Исполнительного комитета» та надання ним переваги терористичним методам політичної боротьби. Він припускає: «що російські терористи бажають *зберегти централізовану машину російської імперії* (курсив мій. — В.Ж.) для того, щоб на «другий день перевороту» використати її *для своїх цілей* (курсив мій. — В.Ж.), як це бувало чимало разів із революціонерами інших європейських країн [Драгоманов, 1881: с. 419—420].

Нарешті, щодо України читаємо: «наша Україна, котра не має ні свого попівства, ні панства, ні купецтва, ні держави, а має доволі розумне од природи мужицтво, залюбки прийме науку про безначальні й товариські порядки, що через те на тій Україні варто працювати громадівцям, а найбільше тим, котрі зросли на Україні» [Драгоманов, 1991: с. 302]. І що повчально, М. Драгоманов, зважаючи на *тогочасні міграційні* процеси з села у місто, не відкидаючи при цьому право «волі особи», вважає, що тим послуговуються «самі богатири», натомість і тут мають постати «впорядковані купи людей, спільних між собою, мов рами (кадри), в котрі поставатиме новоприйшовший товариш, а не бурлака, як *тепер*» [Драгоманов, 1991: с. 307].

Коли ж ідеться про пропаганду соціал-федералізму, «виходить потреба того, щоб вони («люди з нашими думками». — В.Ж.) приходили туди не з самими тільки такими чи іншими думками про громадські порядки та з

¹² Дещо обсягове цитування цієї праці виправдовую тим, що її публікацію у теперішній нашій Україні не знайшов: коментарі до неї див.: [Тучапський, 1991: с. 131 і далі].

проповіддю їх, а перш усього з докладною (спеціальною) наукою в таких речах, котрих потребує громада людська, чи то хліборобських, чи вчительських і т.д.» [Драгоманов, 1991: с. 307].

Поданий нижче вислід текстів не завжди сумлінного учня М. Драгоманова Ів. Франка свідчить, що соціально-політичні погляди останнього можна визначити як соціал-федералістські, анархістські. Читаємо: «Ідея соціалізму прагне до *загальної свободи* (курсив мій. — В.Ж.) людей, до їх *рівності* (курсив мій. — В.Ж.) не тільки перед законом... Ідея соціалізму прагне зрештою до найтіснішого збратання (федерації) людей з людьми і народів з народами як вільних і рівних з рівними; прагне тим самим до нищення всякого підданства, всякої політичної залежності... замість нинішньої конкуренції — вільний договір общини з общиною, народу з народом» [Франко, 1996: т. 45, с. 501]. «Катехізис економічного соціалізму», витинку з якого подано, вийшов друком 1878 року.

Розкриваючи в статті «Що таке поступ?» (1903) своє розуміння концепції анархізму й особливо принцип федералізму, Ів. Франко пише: «Отсей анархістичний ідеал лежав, між іншим, в основі *програмових* нарисів Драгоманова, розвинених ним у «Переднім слові до «Громади» і в брошурі «Вільна спілка». Нема що й казати, що якби всі люди були високоосвіченими, добросердними, здоровими на дусі й на тілі, то такий устрій міг би бути для них добрий. *Він, певно, й лишиться ідеалом людського громадського устрою на пізні віки і як усякий ідеал ніколи не буде вповні осягнений* (курсив мій. — В.Ж.) [Франко, 1996: т. 45, с. 303].

Текст стосовно марксистських ідей соціал-демократії переконливо свідчить про анархістське походження їх у Ів. Франка, особливо коли йдеться про критику державного централізму. «Поперед усього та всеможна сила держави («Енгельсова народна держава» — В.Ж.) налягла би страшним тягарем на життя кожного поодинокого чоловіка... Люди вирости б і жили б у такій залежності, під таким доглядом держави, про який тепер у найабсолютніших поліційних державах нема й мови. Народна держава стала б величезною народною тюрмою» [Франко, 1996: т. 45, с. 341]. І нарешті: «А маючи в руках таку необмежену владу хоч би лише на короткий час, як легко могли б ті керманічі («народної держави» — В.Ж.) захопити її навсигди!» [Франко, 1996: т. 45, с. 342]. Найбільш імпонують Ів. Франкові ідеї Генрі Джорджа щодо націоналізації землі та «інтересу поодинокій нації як найбільшій, яку чоловік може обняти своєю практичною працею» [Франко, 1996: т. 45, с. 344].

Ще ясніше анархо-соціалістичні погляди Ів. Франка простежуємо в тексті «Програми галицьких соціалістів» (1881): «Майбутній устрій ... буде базуватися на *якнайширшій самоуправлінні* общин, повітів і країв, складених з вільних людей і поєднаних між собою вільною федерацією, що ґрун-

тується на солідарності інтересів» [Франко, 1996: т. 45, с. 452]. Далі йдеться про ліквідацію централістської держави, приватну свободу віри та визнання рівності всіх жінок та чоловіків, роздержавлення та приватизацію шлюбу, виховання й освіти, втрату «власності капіталу індивідуальної риси» та заміну її «суспільною» [Франко, 1996: т. 45, с. 452—453]. Власне, ми бачимо повторення вихідних драгоманівських (прудонівських, бакунінських) програмових засад концепції майбутнього суспільства.

У подальшому викладі доцільно, хай коротко, зробити екскурс у перебіг розгортання анархістського руху в Російській імперії та в Україні зокрема. Йдеться про початок 1900-х років і переважно про політичну практику. Щодо ж до теорії, то тут особливих зрушень не сталося. Маємо анархо-комунізм кропоткінського, чи, як писав М. Драгоманов, «мосто-кропоткінського» стибу.

Перебіг розглядуваних подій виглядав так¹³. За кордоном діяло два анархістських центри: у Лондоні (група «Свобода», П. Кропоткін) і Женеві («Група руських анархистів за границей», полтавець Мендель Дайнов, псевдонім «Максим Дубінський»). До останньої входили Т. Гогелія, А. Іконніков, 1902 року долучилися Ханж і І. Гросман-Рошин. Саме з Женеві і Лондона надходила анархістська література в Україну.

1903 року в Лондоні розпочато видання часопису «Хліб і Воля» (Т. Гогелія, киянин І. Ветров-Книжник). Саме під впливом цього часопису «чимало анархістських пропагандистів у 1903—1904 роках на околицях Російської імперії, в першу чергу в Україні й Польщі, беруться до створення анархістських груп» [Лебеденко, 1995: с. 42]. Програма видання проголошена в редакційній статті: «Знищення приватної власності нам забезпечить економічний добробут, знищення держави — свободу особистості» [Цит. за: Лебеденко, 1995]. Йшлося також про сполучення всіх видів нелегальної боротьби, в тому числі індивідуального та колективного терору, з легальною політичною. Проти проголошення терору як системи виступав П. Кропоткін.

1904 року в Лондоні відбувся з'їзд хлібовольців (з України — І. Ветров, О. Таратута). Вироблена на з'їзді програма передбачала соціальну революцію, наслідком якої має бути знищення капіталістичного ладу, державних інституцій і встановлення анархо-комунізму. При цьому відкидали двоетапність — захоплення політичної влади з подальшими економічними перетвореннями. «Наша справа — проводити в народні маси ідею захоплення народом всього того, що необхідне для життя і виробництва — землі, фабрик, заводів, залізниць тощо — і боротися разом з народом проти заходів, які законодавці захочуть застосувати в інтересах капіталізму і дер-

¹³ Докл. див.: [Лебеденко, 1995: с. 41—68].

жавного централізму» [Цит. за: Лебеденко, 1995: с. 49]. При цьому наголошено, що експропріацію належить здійснювати виключно громадами (сільськими, міськими) і на користь громад.

Тактика терору передбачає інформування громадськості про причину акту, спрямованого проти як економічного, так і політичного гноблення, чи то з боку центральної, чи то і з боку місцевої влади. При цьому сам акт не має бути директований, а є *виключно наслідком особистого рішення* анархіста або відповідної групи

Організаційна структура руху має відбивати засадові принципи анархізму: децентралізована мережа дрібних груп на федеративних асоціативних засадах. Йшлося також про активне використання профспілкового руху, а особливо сприяння страйкам із переростанням кожного окремого в усезагальний з тим, щоб «не чекаючи на подальший розвиток подій, відразу братися до експропріації землі, знарядь виробництва і засобів споживання хоча б в окремих місцевостях і містах, де це видасться можливим» [Цит. за: Лебеденко, 1995: с. 49].

Тут так докладно заторкнута програма лондонського з'їзду «хлібовольців», бо саме вона зумовила стратегію й тактику анархістського руху в Україні, програми та практику дій у подальшому різних напрямків і груп. Йшлося про єднання анархістів чи, правильніше, про «єдиний» анархізм. Це сприяло залученню до руху й напіванархістської течії — так званої «махаєвщини».

Назва останньої походить від прізвища Яна-Вацлава Махайського («Вольський»), котрий разом із Єв. Лозинським висунув оригінальну теорію пролетарського руху на противагу інтелігенції. Сутність розглядуваної теорії полягала в тому, що крім класу власників матеріальних цінностей та капіталу (буржуа) є ще клас власників знання (інтелігенція). І хоча між ними існують суперечності — буржуа, купуючи, утримуючи інтелігенцію для своїх потреб, певною мірою визискує її — проте, в кінцевому підсумку, весь тягар визискування несе на своїх плечах пролетаріат, в широкому розумінні — *той, хто продає свою фізичну силу для відтворення матеріальних благ*. Інтелігенція, продукуючи ідеї, включно революційні, соціалістичні, врешті-решт, свідомо чи несвідомо, лише намагається використати пролетаріат у суперечці з власниками матеріальних цінностей, щоб посісти їхнє місце.

«Робітничий клас визискують не для дозвольного життя самого лише класу капіталістів, а й для ... паразитуючого існування особливого класу виробників «нематеріальних благ», тобто інтелігенції» [Цит. за: Лебеденко, 1995: с. 54]. При усупільненні власності керівництво нею й виробництва перейде до рук інтелігенції, робітничий же клас лишиться на своєму місці. Тут доречно згадати технократичну теорію 50-х років ХХ сторіччя.

Щоб запобігти цьому запропоновано «експропріацію знань» шляхом нещадної економічної боротьби на противагу політичній, яку веде інтелі-

генція, аби захопити владу. «Пролетаріат шляхом своєї світової конспірації і диктатури досягне панування над державною машиною, ... щоб захопити майно освіченого суспільства, майно вченого світу й використати майно для організації суспільного виробництва» — писав В. Махайський [Цит. за: Лебеденко, 1995: 53—54]. Шлях до цього — всесвітній страйк і повстання. Рушійна сила — нелегальні маленькі рухливі групи, які агітацією й терором збудують свідомість пролетаріату, щоб прихилити його до «всесвітньої змови». В цьому особливої ваги набуває люмпен-пролетаріат, що «вільний вже лише за своїм положенням від усіляких професійних, корпоративних й інших захоплень... байдужий до будь-якої політики... войовничий хуліган здатний внести в усе інше робітниче середовище живий витверезливий струмінь здорового пролетарського смислу» [Лозинский, 1909: с. 352], — розмірковував Єв. Лозинський.

«Махаєвські» «Групи робітничої змови» виникли в Одесі й Катеринославі і згодом були поглинуті «єдиним» анархізмом, що дало підстави М. Музілю («Рогдаєв», «дядя Ваня») підстави на Амстердамському міжнародному конгресі анархістів (1907) віднести «махаєвців», як і «духоборів», до провісників анархізму в Україні.

Дослідники датують появу перших центрів анархістів «землевольської» орієнтації весною 1904 року (м. Ніжин). Причому анархісти вели боротьбу як із владою, так із політичними опонентами, зокрема з есеками, есерами і Бундом. Анархістські групи виникають також у Миколаєві, Херсоні, Києві, Бердичеві, і до кінця 1908 року визначними центрами анархізму стають Одеса і Катеринослав. Той, кого зацікавить роль і місце анархістів із суто історичного погляду в революції 1905—1907 років, може ознайомитися із цим питанням у ґрунтовному історичному дослідженні О. Лебеденка [Лебеденко, 1995: с. 62—142]. Тут доцільно лише коротко викласти висновки останнього щодо заторкненого питання. Отож констатую: «Відбиті в програмових документах політичних організацій і груп, потрапивши у масову свідомість людей, анархістські ідеї стали невід'ємною складовою соціально-політичного життя українського суспільства» [Лебеденко, 1995: с. 132].

Ефективно явлені рішучі дії анархістів приваблювали активну частину населення, а надто іншопартійців. У сферу впливу анархістів потрапив насамперед Південь України (Катеринославська, Одеська, Миколаївська губернії). В Одесі та Катеринославі від початку 1906 року переважали анархо-комуністи («безначальці», «чорнознаменці») на чолі з майбутнім наставником Н. Махна Петром Аршиновим. Діяли терористичні групи у Харкові; осередком анархістських дій був Київ (К. Городецький, Й. Рошин, Г. П'ятаков та інші). 1907 року за доносом Богрова групу було погромлено. Групи *безначальців* (ідеолог С. Романов, «Бідбей») діяли у Києві, Одесі, Таврійській губернії, Севастополі, Ромнах [Лебеденко, 1995:

с. 91—96]. Програмові цілі анархо-комуністів-безначальців впливали з того, що «будь-яке втручання чужої, диктуючої волі, навіть тиск громадської думки, найвільнішої комуні — є вже порушенням суверенних прав особистості» [Цит. за: Лебеденко, 1995: с. 93].

Максималізм «безначальців» був зумовлений прагненням «повного руйнування буржуазного суспільства», «проповіданням класової ненависті» і завданням — «боротьбою супроти будь-якого виділення привілейованих каст з надр пролетаріату...» [Безначалие, 1905: № 2—3, с. 3—4]. Виходячи з поданої нижче витинки, можна припустити вплив на «безначальників» «махаєвщини»: «Босяк — це реальний історичний біс революції. Душа його — вогнище невмирущої зненависті до всього, що хоч якось нагадує йому про владу, про пригноблення» [Цит. за: Лебеденко, 1995].

Чорнознаменці (від женецького часопису 1905 року «Черное знамя», ідеолог І. Гросман-Рошин) різко не сприймали анархо-синдикалізм через революційну пасивність, нехтування бунтарськими засобами експропріації та терору.

Анархо-синдикалізм в Україні ґрунтовано на відомих уже нам ідеях Ж. Сореля. Для цього руху характерним є фактичний збіг самого руху та мети — творення синдикатів (профспілок, інших спілок) із витісненням останніми шляхом загального страйку і соціалізації власності, будь-якої державності, буржуазної чи соціалістичної — байдуже. Групи анархо-синдикалістів діяли у Києві, Херсоні, Одесі (часописи «Новий мир», «Буревістник»), віддаючи перевагу пропаганді та організації профспілок і не відкидаючи категорично елементи політичного й економічного терору.

Анархо-індивідуалізм в Україні, як і назагал скрізь, не варто поцінювати як певний напрямок чи течію в соціально-політичних концепціях анархізму. Це радше етична підвалина моральної складової соціально-філософського світобачення як анархо-синдикалістів (в тому числі соціал-федералістів, М. Драгоманова ще називали радикальним лібералом), так і анархо-комуністів.

Поразка революції 1905—1907 років, яку супроводжували особливо жорстокі акції влади проти саме анархістів, завдала останнім руйнівного удару: їхній вплив на перебіг соціального життя в Україні значно зменшився, хоча, як свідчать дослідження архівів, у 1909 і 1910 роках анархістські групи діяли у 17 містах. Рух перемістився переважно в еміграцію, де займалися аналізом революційного досвіду, організаційною і видавничою діяльністю. Йдеться, зокрема, про Паризький з'їзд (1913) «Федерації анархістів-комуністів», порядок денний якого свідчить про зміст актуальних для руху проблем. Було проаналізовано недоліки руху, заторкнуті питання щодо терору й експропріації, форм організації та взаємодії анархо-комуністів, пропаганди й агітації, гасел майбутньої революції, анархістського інтернаціоналу.

З початком Першої світової війни П. Кропоткін та його послідовники зайняли антинімецьку позицію, продовживши традицію, започатковану ще М. Бакуніним. Водночас анархісти поцінували війну як істотно важливу подію, яка «всім народам ставила нові умови суспільного будівництва» (Кропоткін). На початку квітня 1916 року українські анархісти були делегатами на з'їзді в Італії.

На території Імперії діяльність анархістів (комуністів) обмежилася далеко не завжди вдалимими терактами і спробами організації гуртків (Київ, Одеса, Катеринослав). Поновити свої організації в Імперії вони змогли лише після Лютневої революції. В цей час було поновлено видання газет: «Хліб і Воля» (Харків), «Свобода» (Київ)¹⁴. Проте надзвичайні заходи проти анархістів далися взнаки — вони були неспроможні до активних дій. Про серйозний теоретичний внесок їх у цей період і пізніше свідчень немає, крім фундаментальних праць М. Туган-Барановського «Утопічний та критичний соціалізм» і «Соціалізм як позитивне вчення». Остання праця є логічним продовженням першої, тобто маємо триаду «утопічний — критичний — позитивний» соціалізм. До теоретиків утопічного соціалізму теоретик відносить Оуена, Сен-Сімона, ідеологами соціалізму критичного, на його думку, є Прудон, Родбертус і Маркс.

Позитивний соціалізм, на думку М. Туган-Барановського, має такі різновиди: державний (колективізм), комунізм, синдикальний соціалізм, комунальний комунізм та соціалізм, анархічний комунізм і соціалізм. Власне, останній і є гіпотетичним «соціалістичним ладом майбутнього».

Даючи докладний розгорнутий огляд теорії анархізму від Прудона до Кропоткіна, М. Туган-Барановський доходить висновку щодо «внутрішньої неможливості» втілення її в життя. Проте виходячи з постулатів свободи, рівності та справедливості, він наголошує на негативі державного соціалізму, бо: «Централізація соціалістичної держави передбачає строге підкорення особистості велінням централізованої влади, передачу цій останній усієї господарчої ініціативи та відповідальності за правильний хід суспільного господарства і не відповідає ідеалу найбільшої свободи особистості» [Туган-Барановський, 1996: с. 366].

Проте, незважаючи на такий негатив держави, з нею треба миритися. Зумовлене це замирення сучасною складністю виробничого процесу взагалі й окремих його галузей зокрема (шляхосполучення, особливо залізниця, зв'язок, енергопостачання тощо).

Окрім того, держава уможливорює *великомасштабне* планування. «Планомірність суспільного цілого являє собою таку істотну вигоду, заради якої

¹⁴ Докладно про історичний перебіг подій 1908—1917 років див.: [Лебеденко, 1995: с. 143—182].

змушує миритися (курсив мій. — В.Ж.) з обмеженням свободи особистості» [Туган-Барановский, 1996: с. 366]. Противагою останньому мають бути, на думку Туган-Барановського, «компроміс між відмінними соціалістичними системами», а саме: «В систему централістського соціалізму мають бути введені елементи федералістичного соціалізму, що зберігають підлегле положення і не порушують загального плану суспільного господарства... натомість водночас послаблюють елемент примусу, властивий централістському соціалізму і вивільняють громадську ініціативу й самодіяльність» [Туган-Барановский, 1996: с. 366]. «Отож, — підсумовує він, — майбутнє соціалістичне суспільство має стати дуже складною господарчою системою, побудованою на відмінних принципах» [Туган-Барановский, 1996: с. 382]. Маємо «*централістсько-анархістський дуалізм*». Врешті-решт: «...чим вище буде підноситися людська особистість, чим більше її інтереси будуть збігатися з суспільними, чим менше кожна окремішня людина буде мати свої окремішні цілі, тим більшого розвитку буде набувати система добровільної, кооперативної, інакше кажучи, анархістської господарчої організації» [Туган-Барановский, 1996: с. 384].

Це дуже стислий виклад анархо-синдикалістського, чи соціал-федералістського, проекту М. Туган-Барановського, який він докладно деталізує й конкретизує у цій же праці, коли йдеться про фінансово-господарчі галузі (ціна, вартість, гроші тощо; щось подібне розробляв, мабуть, лише Прудон)¹⁵ та духовний розвиток. Власне кажучи, М. Туган-Барановського можна вважати останнім українським, російським, а то й загальноєвропейським оригінальним теоретиком анархізму в його синдикалістському варіанті. Тут лише варто нагадати, що Передмова до «Соціалізму як позитивного вчення» датована листопадом 1917 року (книга вийшла друком 1918 року), що у березні 1917 він повернувся в Україну як член Української партії соціалістів-федералістів, був комісаром фінансів УНР.

Коли сьогодні в Україні заходиться про анархізм, то передусім згадують Нестора Махна. Проте попри всю знаність цього персонажу драми Громадянської війни при розгляді заторкнутої теми він може інтересувати нас лише з точки зору практичної реалізації теоретичних засад анархо-комунізму. Говорити про українськість останнього немає підстав, бо анархізм засадничо *інтернаціональний*. Отож — повстанський рух Нестора Махна.

В анархо-комунізм по-справжньому «батька» ввів Петро Аршинов («Мартин»), колишній більшовик, один із провідників руху в Катеринославі, ідеологічний провідник і соратник Н. Махна, літописець повстанського руху.

¹⁵ М. Туган-Барановський є загальноновизнаним теоретиком кооперативізму. Див. напр.: [Вьдрин, 1990: с. 53—58]; [Іванов, 1993]; [Воблий, 1993].

З Н. Махном вони познайомилися в Бутирці (1910), хоча й до того (від 1906) майбутній «батько» був членом групи «Союз вільних хліборобів», і його як учасника збройної акції експропріації було засуджено на довічну каторгу. Активна діяльність його розпочалася від березня 1917 року після повернення в Гуляйполе.

Тут не місце заторкувати історичний перебіг подій повстанського руху, йтиметься лише про його суспільно-політичну практику, яка була зумовлена концепцією анархо-комунізму. Виходячи з останньої, йшлося про реалізацію ідей «вільних Рад», «безвладної держави» і, врешті-решт, *третьої світової революції*. Тож є безпідставним анархізм махновського руху називати *українським*. Цьому є численні докази, принаймні зважаючи на саму назву книжки ватажка цього руху «Русская революция на Украине»¹⁶. І ще: «Група («Гуляйпольская Крестьянская Группа Анархистов-Коммунистов. — В.Ж.) за сутністю своєю є ланкою *російської революції в Україні* (курсив мій. — В.Ж.) [Махно, 1929: кн. 1, с. 5]. Натомість трохи нижче читаємо: «Про одне лише доводиться шкодувати мені, випускаючи цей нарис у світ: це те, що він виходить не на Україні і не українською мовою... що я не можу видати свої записи мовою *мого народу* (курсив мій. — В.Ж.) [Махно, 1929: кн. 1, с. 6]. Варто також звернути увагу на епізод розмови Н. Махна з Ульяновим-Леніним, коли «батько» зауважує останньому та й Свердлову, що він «не с Юга России, а с Украины» [Махно, 1936—1937: кн. 2, с. 121, 132, 135].

Назагал маємо вихідні засновки, властиві всім концепціям анархізму: «Свобода, рівність і солідарність є шляховказом у житті й боротьбі людини та людського суспільства у пошуках нових ідей та рівнісних стосунків між людьми» [Махно, 1936—1937: кн. 2, с. 9]¹⁷. Зважаючи на це, маємо стратегію руху, а саме: «Слід зробити рішучі кроки щодо розгону урядових установ і оголошення поза всяких прав на існування в нашому регіоні приватної власності на землю, фабрики та інші види суспільних підприємств, ми зобов'язані, окрім того, дослухатися голосу народного руху по містах, підійти до маси селянства, переконатися в постійності її революційної сили і дати селянам відчутти нас біля себе незмінно відданими тим ідеям, тим думкам, які ми перед ними на сходах і мітингах викладаємо» [Махно, 1936—1937: кн. 2, с. 11].

Власне кажучи, в діяльності гуляйполівців була присутня властива анархістам тактика руйнування, здебільшого зсередини, будь-яких інституцій, що хоч якось могли бути запідозрені у претензії на зовнішню владу, чи то йшлося про партії (змагання більшовиків за вплив у радах), чи то про

¹⁶ Див.: [Махно, Кн. I—3, 1991].

¹⁷ Лексика Н. Махна, м'яко кажучи, дуже «своєрідна», на що прошу зважати. — прим. В.Ж.

комісарів (Тимчасового уряду, Центральної Ради, більшовиків). Саме тому маємо висновок: «Установчі Збори — ворог трудящих села та міста. Буде щонайбільшим злочином із боку трудящих, якщо вони надумають чекати від них собі свободи й щастя» [Махно, 1936—1937: кн. 2, с. 18]. Як же мають діяти трудящі на той час? «Вони мають готуватися до переходу всіх земель, фабрик і заводів у суспільне надбання, як основи, на початках яких трудящі мають будувати своє щастя» [Махно, 1936—1937: кн. 2, с. 18].

Але йшлося не лише про підготовку. Вже восени 1917 року почався розподіл експропрійованого у поміщиків «живого та мертвого інвентаря і виділення колишніх поміщицьких маєтків для поселення в них добровольців селян та робітників, які організовувалися у сільськогосподарські комуни» [Махно, 1936—1937: кн. 2, с. 172]. Ці комуни згодом і перетворилися на «вільні батальйони». Знову ж таки, виходячи з анархістської доктрини (Прудон) було здійснено тиск на банк (виділення ним долі для фінансування господарчих акцій), зроблено спроби налагодження натурального товарообміну село-місто [Махно, 1936—1937: кн. 2, с. 156 і далі] без будь-якого залучення владних інституцій. Всі ці акції припадають на період до австро-німецької окупації. Про подальше розгортання дій із книги Н. Махна важко судити.

Своїми головними опонентами анархісти вважали інші партії, особливо більшовиків. Читаємо: «Вже тепер, — казав я друзям, — видно, що свободою користується не народ, а партії. Вже тепер ми помічаємо, що у численних випадках у справах народу згадують лише його ім'я, а вершать справи партії» [Махно, 1936—1937: кн. 2, с. 141]. А це вже просто супроти більшовиків: «партія більшовиків знахабніє і буде будувати за рахунок селянства свою більшовицьку “пролетарську” державу...» [Махно, 1936—1937: кн. 2, с. 108] Н. Махно досить часто повертається до цієї теми: «Без тісного співробітництва з селянством владолюбному місту й зароджуваному мимохіть його владолюбством міському пролетаріату самому не побудувати вільного суспільного життя...», «замість побудови дійсного соціалістичного суспільства будували напівсоціалістичну, напівкапіталістичну державу... під назвою «державна диктатури пролетаріату» ... при цьому керівництво належить партіям...». «Пролетарям же лишилося виконувати те, що казали їм більшовики й ліві есери» [Махно, 1936—1937: кн. 2, с. 104]. Власне, це те, що неодноразово говорили всі теоретики анархізму від Бакуніна до Кропоткіна.

Варто тут розставити ще певні наголоси. Йдеться про настрої Н. Махна після московських зустрічей з російськими більшовиками, лівими есерами та й анархістами а також після зустрічі з П. Кропоткіним. Після їхньої розмови про українське селянство вперше зустрічаємо в тексті споминів термін «самостійна українська революція» [Махно, 1936—1937: кн. 2, с. 107]. Третю книгу Н. Махно так і назвав — «Українська революція». А ось роздуми

з цього приводу: «В душі піднялося владне бажання, шляхом волі та зусиль самого трудового народу створити на Україні новий лад життя... Такий лад на цей час я мислив цілком можливий у формі вільного советського ладу, за яким вся Україна і Росія, всі інші країни світу мають покриватися місцевими, цілком самостійними організаціями, господарськими і громадськими самоуправліннями або Радами трударів, що є одне і те саме» [Махно, 1936—1937: кн. 2, с. 146]. Цікаво згадати, що й Г. П'ятаков (колишній анархо-комуніст) після свого розходження з ЦК більшовиків щодо Брестського миру теж поїхав в Україну, куди, на його думку, перемістився «центр світової революції».

Про практику «впровадження» анархо-комунізму свідчить, наприклад, резолюція Третього районного з'їзду в Гуляйполі (10.04.1919, 72 волості), де йшлося про «соціалізацію землі, фабрик і заводів» (п. 7), заміну «продрозверстки» «правильною системою товарообміну між містом та селом і насадженням широкої мережі товариств споживання і кооперативів, повного скасування приватної торгівлі» (п. 7), «повної свободи слова, друку і зборів...» (п. 8) [Геленко, 1987: с. 282].

Узагальнений погляд на український анархізм, чи то правильніше, *анархізм в Україні*, свідчить, що концепція ця має наскрізне інтернаціональне осереддя, та про теоретичні новації доречно говорити лише стосовно праць М. Драгоманова та М. Туган-Барановського. Причому перший максимально наблизив соціал-федералізм до українських реалій, а другий дав достатньо завершену модернізовану концепцію анархо-синдикалізму.

Що ж до соціальної сприятливості, а то й готовності прийняття саме в Україні ідей анархізму, які в часи Громадянської війни дали буйні вогнянокриваві сходи, то, по-перше, йдеться не про всю Україну, а лише про її Південь. Можна зауважити: поширення політичного анархізму (від духоборів як предтечі, бакунінських «південних бунтарів», «махаєвців», «хлібовольців») заторкнуло здебільшого Катеринославську, Таврійську, Херсонську губернії (за адмінподілом Росії на 1914 рік). Що ж можна сказати про соціально-політичну історію цього терену та його населення?¹⁸

Звичайно, передусім слід згадати, що ця частина України тривалі роки, а то й сторіччя була осередком геополітичного впливу Запоріжжя. Після нетривалої перерви (від часу погрому Січі 1775) тут було поселення Азовського козацького війська (1828—1829 роки). Варто зважити й на те, що на 1861 рік у Катеринославській губернії маємо 29 % кріпосних (у Київському генерал-губернаторстві — Київщина, Волинь, Поділля — 58 %) ¹⁹. Тобто

¹⁸ Роздуми з цього приводу спричинила приватна розмова з Володимиром Фадєєвим.

¹⁹ Див.: [Крепостное население России, 1861].

Йдеться про специфічну з точки зору ментальності тяглість світобачення цієї територіальної соціальної спільноти.

Йдеться передусім про індивідуалістичну і незалежну спрямованість, соціальні установки, властиві будь-яким носіям новоосілості, і спричинену цим самоорганізованість піонерів. Такий підхід дещо підважує тезу щодо вільнолюбства й справедливості, потягу до рівності, притаманних українській ментальності як такої, а отже, й щодо відповідної прихильності до садових ідей анархізму. Зауважу, що при питомій вагомості українського етнічного компонента серед ватажків анархізму різного спрямування переважають (60 на 40 %) маргінали юдейського, російського, польського кореня, походженням з українських земель.

Причину популярності анархізму (принаймні у розглядуваний період), як на мене, можна шукати в соціально-психічному інстинкті нашого народонаселення, потягу до «бездержавності» й «безвладдя», оскільки державну владу впродовж сторіч асоціювали з чужинцями. Проте це лише кілька зауваг стосовно проблеми, яка чекає на окреме ґрунтовне дослідження.

Насамкінець варто згадати про останні відгомони анархізму в Україні у 20-х роках ХХ сторіччя. Йдеться про анархізм містичного напрямку, або анархо-містицизм. Його виникнення пов'язане з Кропоткінським комітетом у Москві та з іменами А. Кареліна, А. Солонович. Їхнім головним опонентом, який обстоював традиційний анархо-комунізм, був П. Аршинов²⁰.

Доктрину анархо-містиків пов'язують із незакінченою працею П. Кропоткіна «Етика», а також з еkleктичним синтезом гностицизму і буддизму; для них характерна відмова від простолінійного гасла анархо-комуністів стосовно «третьої революції» та переорієнтації на особистісне моральне самовдосконалення. «Містики-анархісти, — писав Г. Чулков, — розглядають увесь історичний процес як шлях до звільнення (від обмеженості матеріалізму, «одноплановості», «одновимірності» біологічного життя) і кличе до життєдіяльності. Боротьба з догматизмом в релігії, філософії, моралі та політиці — ось гасло містичного анархізму. І не до безмежного хаосу призведе боротьба за анархістський ідеал, а до перетвореного світу» [Чулков, 1906: с. 66].

І ще: «Під містичним переживанням я розумію сукупність душевних переживань, що ґрунтуються на позитивному ірраціональному досвіді» [Чулков, 1906: с. 27].

Таким чином, є всі підстави твердити, що містико-анархізм є певним різновидом анархо-індивідуалізму з орієнтацією переважно на інтелігенцію, про що свідчить склад гуртків, які, принаймні формально, нагадували

²⁰ Докл. див.: [Никитин, 1991: с. 89—101]; див. також: [Ручкина, б. г.] // <http://www.rsreu.ru/materials/method2005/others.htm#6>

масонські ложі. Такі гуртки виникли у деяких містах України, зокрема у Харкові («Орден світу») і погромлені були 1927 року (в Москві — 1930—31).

Чуємо в цьому завершальний акорд анархістського руху в Україні початку ХХ сторіччя.

ЛІТЕРАТУРА

- Волковський В.* Нестор Махно проти всіх влад і режимів // Сторінки історії України. — К., 1992.
- Геленко С.* Махно и Полонский // Минувшє. Исторический альманах. — Paris: Atheneum, 1987.
- Драгоманов М.* Вибране. — К.: Либідь, 1991.
- Драгоманов М.* Историческая Польша и великорусская демократія. Женева. «Работникъ» и «Громада». — 1881.
- Драгоманов М.* Листи до Ів.Франка і інших. — Л., 1908. — № 21, 33.
- Драгоманов М.* Политическія сочиненія. — М., 1908.
- Жмир В.* На шляху до себе (Етно-соціологічна розвідка). — К.: Демократичні ініціативи, 1995.
- Історія Києва.* — К.: Вид. АН УРСР, 1960.
- Кистяковский Б.* От редакторов // Драгоманов М.П. Политическія сочиненія. — М., 1908.
- Кістяківський Б.* Вибране. — К.: Абрис, 1996.
- Костомаров Н.* Две русские народности // Исторические монографии и исследования Николая Костомарова. — СПб., 1863.
- Кримський С., Заболотський В.* Ментальність // Філософський енциклопедичний словник. — К.: Абрис, 2002.
- Махно Н.* Русская революция на Украине (от марта 1917 г. по апрель 1918. К.І. — Париж: Библиотека махновцев; Федерация анархо-коммунистов Северной Америки и Канады. — 1929, кн. 2—3 (апрель-июль 1918 г.). — Париж: Комитет Н.Махно. 1936 — 1937 // Раритет. — К.: Украина, 1991.
- Никитин А.* Заключительный этап развития анархистской мысли в России // Вопросы философии, 1991, № 8.
- Освобождение.* — № 72. Цит. за: Кистяковский Б. От редакторов // Драгоманов М.П. Политическія сочиненія. — М., 1908.
- Павлик М.* Михаил Петрович Драгоманів 1841 — 1895. Его юбилей, смерть, автобіографія і спис творів. — Львів, 1896.
- Ручкина Е.В.* Теория П.А.Кропоткина и взгляды анархо-мистиков Кропоткинского комитета // <http://www.rsreu.ru/materials/method2005/others.htm#6>.
- Туган-Барановский М.И.* Величайшая в мире коммунистическая организация (община духоборов). — М., 1918.
- Туган-Барановский М.И.* Социализм как положительное учение // Туган-Барановский М.И. К лучшему будущему. — М.: РоссПэн, 1996.
- Тучапський П.* Роля Драгоманова в суспільному рухові Росії й України // Філософська і соціологічна думка, 1991, № 9.
- Український вісник.* — 1906, № 3.

- Філософська думка.* — № 4. — 2008.
- Франко Ів.* [Що таке соціалізм?] // Ів. Франко. Зібрання творів: У 50 т. — К.: Наукова думка, 1996. — Т.45.
- Франко Ів.* Передмова // Драгоманов М. Листи до Ів.Франка і інших. — Л., 1908.
- Франко Ів.* Програма галицьких соціалістів // Ів. Франко. Зібрання творів: У 50 т. — К.: Наукова думка, 1996. — Т. 45.
- Франко Ів.* Що таке поступ? // Цит. вид. — Т. 45.
- Хлебъ и Воля* // Цит. за: Лебеденко А.М. // История анархизма в Украине (кон. XIX — нач. XX вв.). — К., 1995.
- Хорунжий Ю.* Таємна грамота. — К., 1990
- Андреев В.В.* Раскол и его значение в народной русской истории. — Пб., 1870.
- Бакунин М.* Государственность и анархизм. Прибавление А. / Бакунин М.А.
- Бакунин М.* Избранные сочинения. — Лондон, 1915.
- Выдрин Д.И.* Отец русской кооперации // Молодой коммунист, 1990, № 3.
- Безначалие.* — 1905, № 2—3.
- Большая Советская Энциклопедия.* — М.: БСЭ, 1952.
- Лебеденко А.М.* История анархизма в Украине (кон. XIX — нач. XX вв.). — К., 1995.
- Лозинский Е.* Итоги и перспективы рабочего движения. — СПб., 1909.
- Крепостное население России* // «Основа», 1861, №3.
- Путинцев Ф.* Духоборье. — М., б/г.
- Сыркин Л.Н.* Махаевщина // Красная летопись. — 1929 // Цит. за: *Лебеденко А.М.* История анархизма в Украине.
- Философия.* Социология. Политика. — М.: Правда, 1989.
- Чулков Г.* О мистическом анархизме. — СПб, 1906.
- Proudhon P.-J.* Du principe fédératif et de la nécessité de reconstituer le parti de la révolution. Paris, 1951
- Weber M.* Zur Lage der bürgerlichen Demokratie in Russland. Archiv für Socialwissenschaft und Socialpolitik. — 1906. — В. XXII, 1.

Володимир Жмир — заступник головного редактора часопису «Філософська думка», соціолог, культуролог, літератор. Коло наукових інтересів — історія філософії, історія культури.
